

PALEO-AKTUEEL 18

ARCHEOLOGIE IN 2006

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Urn Marum (foto John Stoel, Groninger Museum)

ISBN-13 9789077922354
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2007, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 18

Archeologie in
2006

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

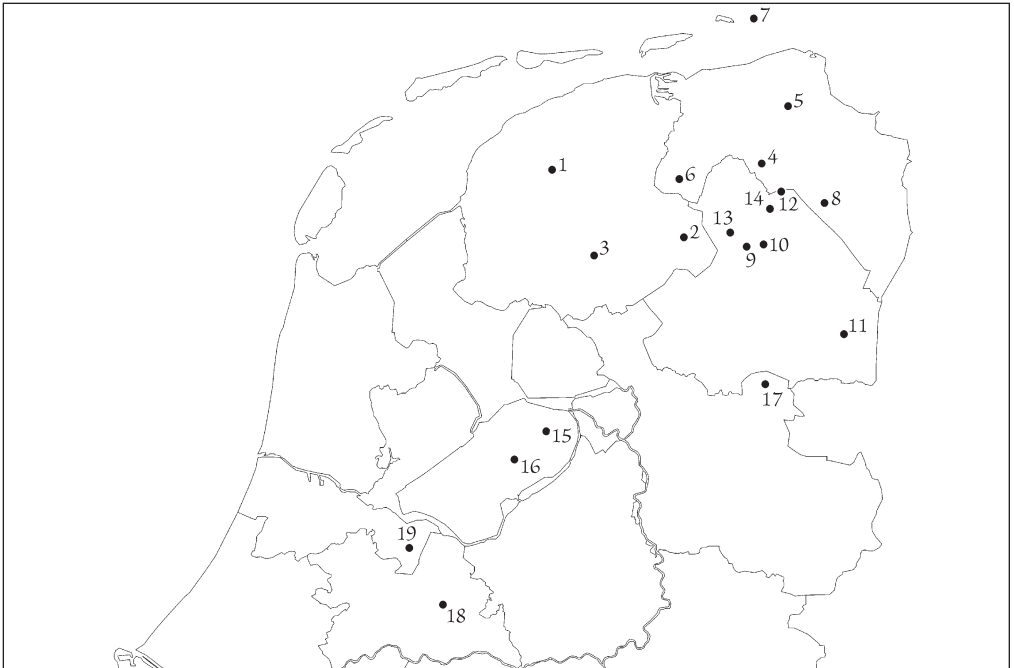
Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen 2007

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Egypte.

In dit nummer: 1) Boksum, 2) Fochteloo, 3) Heerenveen, 4) Haren, 5) Lellens, 6) Marum, 7) Rottumeroog, 8) Wildervank, 9) Assen, 10) Balloo, 11) Emmerschans, 12) Plankensloot, 13) Zeijen, 14) Zuidlaren, 15) Dronten, 16) U34, Oost-Flevoland, 17) De Krim, 18) Leusderheide, 19) Aardjesberg.

Inhoud

Voorwoord	VII
H.T. WATERBOLK Enkele herinneringen aan Jan Dijkstra (29 april 1907 – 20 maart 2006)	1
L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & D. STAPERT Een vreemde vuistbijl, in secundaire positie gevonden bij Dronten (Fl.)	4
D. STAPERT Bladspitsen en de ‘Grote Trek naar het Westen’ van de laatste Neanderthalers in Noordelijk Europa	10
D. STAPERT, J. BEUKER, L. JOHANSEN & M.J.L.TH. NIEKUS Bladspitsen en pogingen daartoe: souvenirs van de laatste Neanderthalers in Nederland	21
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een Hamburgien vindplaats bij Sassenhein te Haren (Gr.), met speciale aandacht voor de functie van boren	32
B.I. SMIT Oppervlaktevindplaatsen uit de steentijd rondom Wildervank (Gr.)	43
F.G. VAN DEN BEEMT Het Messchenveld te Assen (Dr.): een oorspronkelijke archeologische schatkamer	52
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P. CLEVERINGA, H. DE WOLF, J. SCHOKKER & J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY Het Messchenveld (Dr.): ook paleobotanisch, archeologisch en geologisch een vijfsterren-lokatie	58
H.T. WATERBOLK De huizen van Fochteloo	69
M.C. GALESTIN Romeinse goden in Friesland	74
J.A.G. VAN ROOIJ, R.T.J. CAPPERS & M. SCHEPERS De botanische samenstelling van mestkoeken en ashopen in relatie tot de reconstructie van akkervegetaties	80

P.A.J. ATTEMA, M. BANNINK, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN Het Crustumerium Project (Italië), verslag van de eerste campagne	87
T.C.A. DE HAAS Intra-regionaal vergelijkend onderzoek: surveys in de Pontijnse moerassen (Italië)	93
H. GROENENDIJK & E. KNOL Marum-Oude Diep en Lellens-Borgweg (Gr.). Aanzet tot nieuwe inzichten in grafbestel door ¹⁴ C dateringen	100
W. PRUMMEL Dierenbotten uit een voorde in de Hunze bij Plankensloot (Dr.)	107
P.B. KOOI Gejut	115
M. DE WIT Laatmiddeleeuwse sarcofagen en steenkisten in Boksum, gemeente Menaldumadeel (Fr.)	120
M. VAN KRUINING <i>Wüstungen</i> in het woudgebied: een studie naar verdwenen nederzettingen in Groningen	125
A.B.M. OVERMEER Het reilen en zeilen aan boord van een zestiende-eeuws overnaads schip	133
J. ZEILER “Buzzard-hawking” in de Middeleeuwen – buizerds als prooi bij de valkenjacht?	144

Voorwoord

“Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut” staat er te lezen in het voorwerk van *Paleo-aktueel*. Maar trouwe lezers zal het niet zijn ontgaan dat *Paleo-aktueel* ook openstaat voor oud-medewerkers, studenten en alumni, en dat wij bij uitzondering ook artikelen plaatsen over de Noord-Nederlandse archeologie van het voorbije jaar waarvan de auteurs zelfs geen indirecte band met het instituut hebben. *Paleo-aktueel* speelt in ieder geval een belangrijke rol als ‘kweekvijver’ waarin jonge archeologen, vaak als co-auteur, hun eerste artikel kunnen publiceren. En voor het eerst passen wij daarbij, zij het op bescheiden schaal, kleurendruk toe.

Ook in 2006 was het GIA weer actief in vele perioden en gebieden, hetgeen weerspiegeld wordt in bijdragen van ver (Egypte) en dichtbij (Groningen/Haren), van lang (Midden-Paleolithicum) en minder lang (15^e–16^e eeuw) geleden. Naar aanleiding van het overlijden van oud-BAI-medewerker Jan Dijkstra, aan wie Waterbolk in dit nummer herinneringen ophaalt, wijzen wij op het onverminderde doorleven van het aloude ‘biologische’ profiel in het nieuwe instituut: u vindt hier artikelen waarin pollen, dierenbotten, botanische resten, hout, leer en verbrand bot een prominente rol spelen. Langs de autoweg A28 ten noorden van Assen, bijvoorbeeld, werd in 2006 begonnen met de aanleg van bedrijventerrein Messchenveld, en het GIA deed daar vooral pollenonderzoek. En in Egypte deden Cappers en medewerkers methodologisch onderzoek naar de vraag, op welke wijze(n) botanische resten uiteindelijk in afval terechtkomen, en wat we daaruit kunnen afleiden over de in het verleden gebruikte economische gewassen.

In dit nummer treft u verder weer een aantal artikelen over vuursteenonderzoek aan, niet alleen over bladspitsen en hun makers (Neanderthalers) door Stapert en collega’s, maar ook over het nieuw gestarte promotieonderzoek van Smit naar de wetenschappelijke waarde van steentijd-oppeervlaktevindplaatsen in Noord-Nederland. Uit de Mediterrane sectie komen een verslag van de meest recente veldverkenningen in de Pontijnse vlakte bezuiden Rome, waar nu twee promovendi onderzoek doen naar de Romeinse Republiek en Keizertijd, en – vele jaren na het afsluiten van de Groningse opgravingen te Satricum – een opwindend rapport van de eerste opgravingscampagne op een ijzertijd-grafveld behorend bij de stad Crustumarium (in de Koningstijd een directe concurrent van Rome).

Terug in Nederland treft u tenslotte een groot aantal bijdragen over middeleeuwse archeologie, waaronder apart vermeld dient te worden de bijdrage van Overmeer over scheepsarcheologie, omdat die de start van de nieuwe specialisatie Maritieme Archeologie in Groningen markeert. Bij het ter perse gaan van dit nummer adverteerde de RUG nog voor een bijzonder hoogleraar op dit terrein.

De redactie

Gejut

*Piet Kooi*¹

Mijn eerste kennismaking met de professionele archeologie verliep teleurstellend. Ergens in de jaren vijftig belde ik in de Poststraat aan bij een imposante, hoge groene deur, waarnaast een geëmailleerd wit bordje in zwarte letters BIOLOGISCH – ARCHAEOLOGISCH INSTITUUT vermeldde. In een tas zaten prachtige stukken vuursteen die waren opgeraapt op het strand van Rottumeroog. Eenmaal binnen werden de stenen, waarin ik primitieve werktuigen meende te zien, door een archeoloog bekeken. In mijn herinnering moet dat Wim van Es zijn geweest. Na inspectie kon hij tot zijn spijt slechts melden dat het door de natuur gevormde brokken waren. Ondanks deze tegenvaller bleef de interesse voor oudheidkundige zaken en werd het strand van Rottumeroog tijdens vakanties op het eiland nagezocht op interessante spullen. Dat leverde, naast mooie schelpen en glazen drijvers van netten, in de loop van enkele jaren twee schoenendozen vol vondsten van verschillende aard op, die onlangs bij het opruimen van de zolder weer aan het licht kwamen. Het lijkt de moeite waard om over de inhoud het een en ander te berichten, te meer omdat er tijdens de voorbereiding van een publicatie een media-hype ontstond rond een zoektocht naar het verdwenen waddeneiland Bosch.

De verzameling vondsten bestaat uit scherven van kogelpotten, scherven van kannen en drinkgerei gemaakt van steengoed, bodems van flessen en de bodem van een glas, en brokstukken van dakpannen.

De scherven van kogelpotten zijn aan de hand van de randprofielen te dateren in de 10^e tot en met de 14^e eeuw (fig. 1a). De productiecentra van steengoed lagen in het Rijngebied, zoals Siegburg, Raeren, Langerwehe en Frechen. De scherven van Rottumeroog

hebben vlekken bruine glazuur en zijn voornamelijk afkomstig van slanke, geoorde Jacobakannetjes van Siegburg, uit de 15^e en 16^e eeuw (fig. 1b). In het huis van strandvoogd Jan Toxopeus stonden ter decoratie destijds ook complete exemplaren die in de loop van de tijd waren aangespoeld.

De bodems van flessen zijn van groen glas, uit de hand geblazen met een hoge ziel en het pontilmerk van de afgebroken blaaspijp op de bodem. Aan de vorm is slechts vast te stellen dat het gaat om flessen die in de 17^e–18^e eeuw zijn gebruikt. Helaas zijn er geen halzen van dergelijke flessen gevonden, want de afwerking daarvan is beter geschikt om een nadere datering te bepalen (fig. 2). De bodem van een bekertje is van groen glas gemaakt en behoort tot het type dat maigelein wordt genoemd, te dateren in de tweede helft van de 15^e tot en met de eerste helft van de 16^e eeuw (Henkes, Stam & Van Gangelen, 1992). Karakteristiek voor een dergelijk voorwerp zijn de ribbels met nopjes die in getordeerde vorm zijn aangebracht, en de ziel met het pontilmerk onder de bodem (fig. 1c). De enige resten van bouwmaterialen zijn de stukken dakpan van het type monniken en nonnen, die in de late Middeleeuwen werden gebruikt en in sommige streken tot in de 17^e eeuw zijn geproduceerd. Dergelijke pannen zijn nog aanwezig op een aantal middeleeuwse kerken, onder meer te Oostum, Marsum en het koor van de kerk te Winsum.

In verband met de stroming langs de kust moet het materiaal uit westelijke richting op het strand van Rottumeroog zijn aangespoeld. Dat het transport vrij lang heeft geduurd blijkt uit de mate van verwerking van de vondsten. Van de relatief zacht gebakken kogelpotscherven is het oorspronkelijke opper-

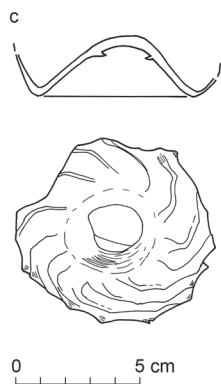
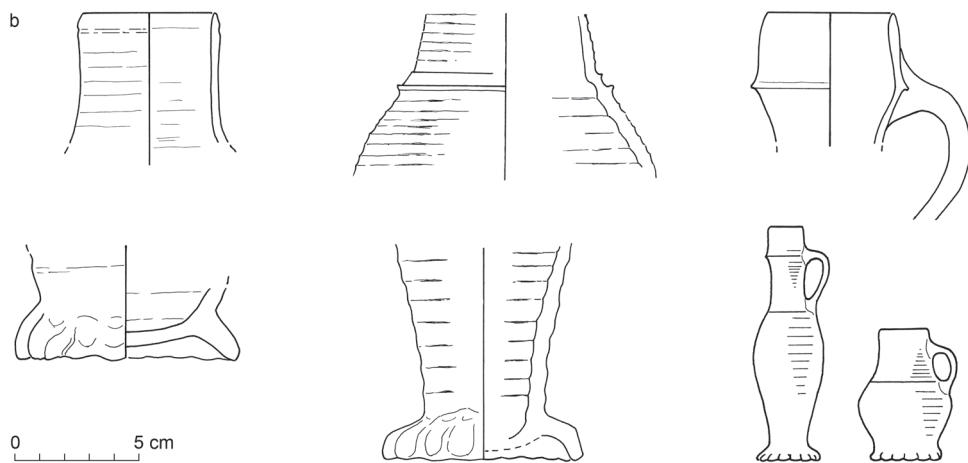
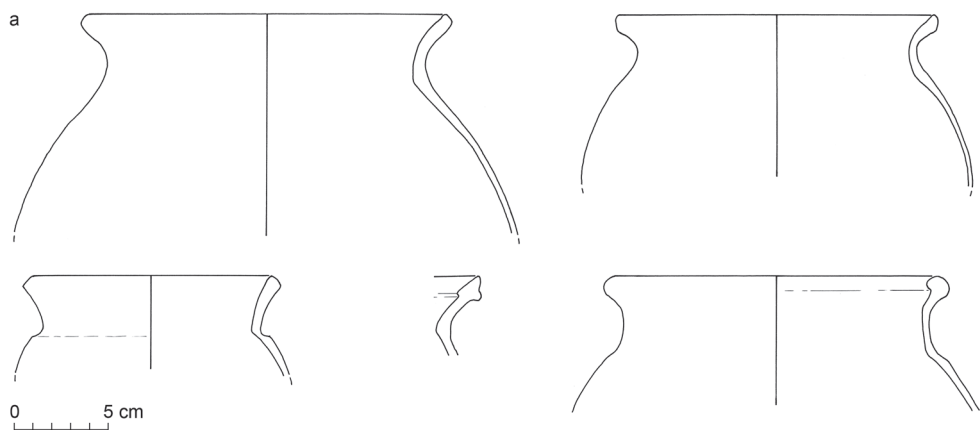

Fig. 1. a. scherven van kogelpotten uit de 9^e–14^e eeuw; b. scherven van kannen uit de 15^e–16^e eeuw gemaakt in Siegburg en Langerwehe, met twee modellen van gave exemplaren; c. bodem van een maigelein, tweede helft 15^e – eerste helft 16^e eeuw (tek. P.B. Kooi, GIA).

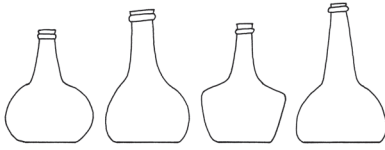

Fig. 2. Verschillende vormen van flessen uit de 17^e en 18^e eeuw (tek. P.B. Kooi, GIA).

vlak volledig verdwenen en zijn de hardere korrels in het baksel als het ware uitgeprepareerd. De fragmenten van dakpannen zijn ook op de breukranden sterk afgerond. Van het harder gebakken steengoed en het glas zijn alleen de breukranden enigszins afgesleten.

Voor de herkomst van de verzamelde vondsten komen verschillende mogelijkheden in aanmerking, zoals het verdwenen Westerburen bij het oude dorp op Schiermonnikoog, of de nederzettingen Sier en Oerd op Ameland, maar ook bewoning op het voormalige eiland Bosch, dat tussen Schiermonnikoog en Rottumeroog heeft gelegen. Het spreekt voor zich dat de inventaris en lading uit het wrak van een gestrand schip eveneens het nodige kan opleveren.

Van Westerburen wist een bezoeker in 1762 te vertellen dat hij nog de fundering van de middeleeuwse kerk had gezien, die deels door duinvorming was overstoven, terwijl de fundering van de pastorie op het strand lag. Die oude kerk was in 1717 door een nieuwe, meer oostwaarts, vervangen. In de loop van de 18^e eeuw liep de kerk opnieuw gevaar om in zee te verdwijnen en is opgevolgd door de huidige in het dorp (Van der Molen, 1978: 69–74).²

Op de oostpunt van Ameland lag Oerd, waarvan na de grote stormvloed van februari 1825 nog resten van huizen op het strand te zien waren en muntjes uit de 17^e eeuw gevonden werden. Van Sier is bekend dat het sinds ongeveer 1500 geleidelijk onder stuifzand en duinen is verdwenen. In de jaren '40–50 van de vorige eeuw kwamen aan de westkant van het eiland door afslag langs het Borndiep de

waterputten weer te voorschijn. Door opeenvolgende waarnemingen van dominee D. van Dijk en bakker B. Baukema, beide uit Hollum, werd tot en met 1949 het indrukwekkende aantal van 108 putten geteld. Ze vertegenwoordigen verscheidene generaties van opeenvolgende putten. Van Dijk heeft daarvan meerdere foto's genomen en uit de inhoud verscheidene vondsten geborgen.

Uit dagrapporten uit de jaren 1945–1949 blijkt dat de assistenten Brunsting en Halbertsma van het B.A.I. de blootgespoelde putten op het weststrand hebben onderzocht. Brunsting heeft daarbij ook tekeningen gemaakt van vondsten, die door hem in de 13^e tot en met de 15^e eeuw zijn gedateerd. De scherven zijn afkomstig van kogelpotaardewerk en vroeg steengoed. Enkele scherven van een geglaazuurd bord moeten van latere datum zijn. Tijdens een bezoek van Halbertsma aan bakker Baukema in april 1949 werd bovendien een viertal kruikjes gefotografeerd, die uit de 14^e–16^e eeuw dateren.

Van het verdwenen eiland Bosch is bekend dat het klooster Aduard in 1546 al dertig jaar het strandrecht op Bosch uitoefende en daartoe een opzichter had aangesteld. Het eiland raakte vermoedelijk tijdens de Allerheiligenvloed van 1570 zwaar beschadigd en van tijdelijke of permanente bewoning door strandvoogden wordt daarna slechts sporadisch bericht. Het was tot in de 17^e eeuw bewoond, maar in 1719 was het verdwenen.

Door de scheepvaart langs de waddenkust kwamen scheepsrampen en strandingen regelmatig voor. Niet zelden gingen schepen reddeloos verloren en raakten de lading en de persoonlijke bezittingen van de bemanning verspreid. Enkele strandingen uit het verleden zijn bekend omdat er processen zijn gevoerd over de rechten op schip en lading. De oudste vermelding betreft de stranding van een kogge uit Hamburg op een zandplaat, het Korenzand in het jaar 1323 (Feenstra, 1991) (fig. 3a). Een ander bekend geval betreft het vergaan van het fluitschip De Oevelgunne in

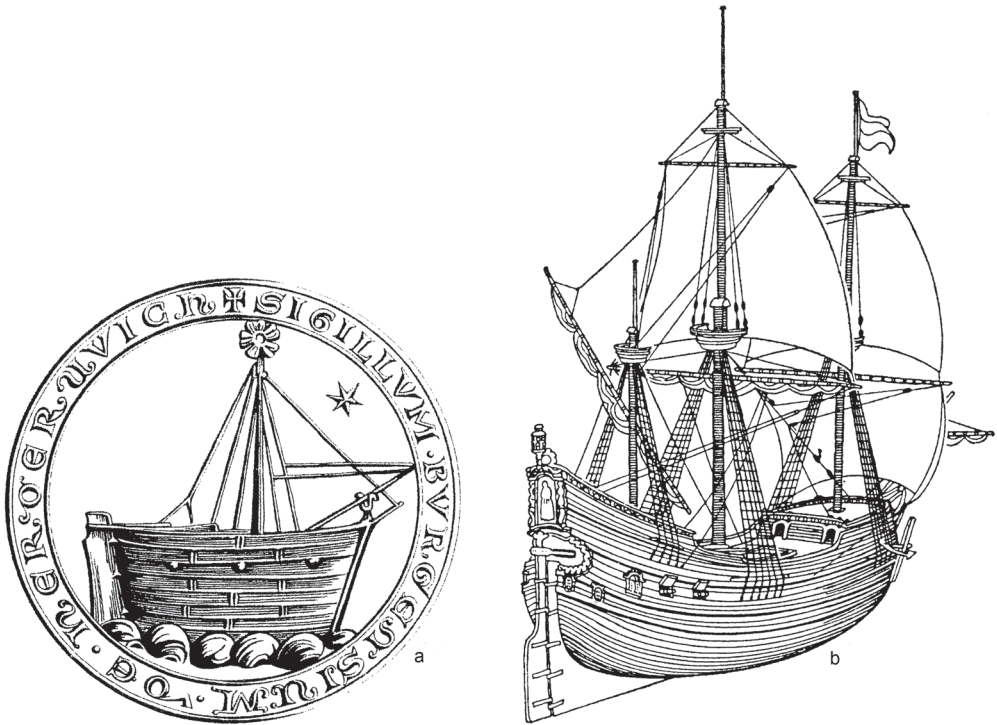

Fig. 3. a. het zegel van Harderwijk uit de tweede helft van de 13^e eeuw met de afbeelding van een kogge; b. tekening van een fluitschip (Uit: J. van Beylen et al., red. 1970, *Maritieme encyclopedie*, deel II – 273).

1643. Het schip was onderweg van Engeland naar Hamburg met een lading kostbaar laken en strandde tijdens zwaar weer op Bosch en brak (fig. 3b). De bekende vervener A.G. Wildervanck raakte als zaakwaarnemer van de eigenaren verwickeld in een geschil over aanspraken op de waarde van de geredde lading (Pathuis, 1947).

Het valt zelfs niet uit te sluiten dat een schip, geladen met kannen en kruiken van steengoed uit de 15^e–16^e eeuw, langs de waddekust is vergaan. Uit de archieven is daarover niets bekend. Transport van dergelijke handelswaar van de stapelplaats Keulen langs de rivieren en verder over zee naar Engeland komt in elk geval voor in het eind van de 16^e-en begin 17^e eeuw (Van Loo, 1984).

Met de beschikbare gegevens kunnen de meest voor de hand liggende veronderstel-

lingen over de herkomst van de verschillende vondsten op een rijtje worden gezet. De scherven van kogelpotten en steengoed kunnen van Sier afkomstig zijn. Vorm en datering komen overeen met het materiaal uit de waterputten die daar gevonden zijn. Voor herkomst van Sier pleit ook het feit dat de scherven op Rottumeroog zijn aangespoeld in de jaren die aansluiten op de periode dat die putten op het strand te zien waren. Westerburen op Schiermonnikoog en Oerd op Ameland kunnen niet zonder meer als bron worden afgeschreven, maar helaas is van die plaatsen geen documentatie over dateerbare vondsten of waarnemingen beschikbaar. Voor de stukken dakpan komt de middeleeuwse kerk van Schiermonnikoog in aanmerking. Door het gewicht kan het transport van dit materiaal meer tijd hebben vergegd. Over de flessenbo-

dems is weinig met zekerheid te zeggen. Ze kunnen zowel uit de lading of als gebruiksvoorwerp van een schip afkomstig zijn, maar evengoed van weggespoelde bewoning op een van de eilanden (Van der Horst, 1992).

Tot slot is er nog de bodem van een maigelein. Dergelijk bijzonder drinkgerei kan in een van de woonplaatsen op de eilanden zijn gebruikt. In het museum bij de domkerk van Fulda staat een dergelijk glas als reliekhouder en het kan dus ook nog in de middeleeuwse kerk van Schiermonnikoog hebben gestaan.

Summary: Beachcombed

Some fifty years ago the author picked up sherds of various materials washed ashore on the island of Rottumeroog (Groningen): pieces of handmade medieval pottery, stoneware from production centres in the Rhineland dating from the 15th–16th century, the bottom of a small drinking glass, bottoms of bottles used in the 17th–18th century and even fragments of medieval roofing tiles. The pottery and stoneware were most probably transported by currents and tides from a settlement on the west-coast of the island of Ameland, called Sier. The last traces of Sier were eroded rapidly around the period when the finds were collected. The fragment of a drinking glass is a rare example of a so-called “maigelein”. At Fulda (Germany) this kind of glass was used to hold a relict in the church. In the present case, the glass was probably used in the medieval church of Schiermonnikoog, the last remains of which vanished into the sea at the beginning of the 18th century. This

church could also be the source of the roofing tiles. Bottles were transported as cargo and used on ships along the coast and the fragments found on Rottumeroog are most likely to originate from shipwrecks. The earliest recorded stranding on this stretch of coast was in 1323.

Noten

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.
2. Ooster- en Westerburen waren delen van het oude dorp Schiermonnikoog.

Literatuur

- Feenstra, H., 1991. Een zwerftocht over het Wad. In: *De Hogelandster* van 31-7-1991.
- Henkes, H.E., G.H. Stam & H. van Gangelen, 1992. De glasvondsten. In: P.H. Broekhuizen et al. (eds), *Van boerenerf tot bibliotheek*. Groningen, pp. 347–382.
- Horst, A.J. van der, 1992. Wijnflessen uit scheepswrakken uit de zeventiende en achttiende eeuw. *Antiek* 26, pp. 233–251.
- Loo, J. van, 1984. Jan Allers, schipper en handelaar in aardewerk te Nijmegen en Culemborg uit de late zestiende en vroege zeventiende eeuw. *Antiek* 19.2, pp. 57–75.
- Molen, S. J. van der, 1978. *O, welk een ontzettende waterplas!* Baarn, pp. 69–74.
- Pathuis, A., 1947. Bij de herdenking van Adriaan Geerts Wildervanck, 1647–1947. *Groningse Volksalmanak* 1947, pp. 81–120.